

De Van Houtenmonumenten

Een reconstructie van de werkwijze van Eelke van Houten (1872-1970)

Walther Schoonenberg

De zeventiende-eeuwse Amsterdamse binnenstad is met haar achtduizend monumenten een beschermd stadsgezicht in de zin van de Monumentenwet en sinds 2010 is de grachtengordel

Afb. 1. Lauriergracht 62, hoek Eerste Laurierdwarsstraat (1933)
(foto W. Schoonenberg)

tevens Unesco Werelderfgoed. Toch bestaat de binnenstad voor twee-derde uit gebouwen van na 1850. Het Eclecticisme, met zijn voorkeur voor een eigentijdse vormgeving op basis van historische voorbeelden, bracht tussen 1850 en 1900 vernieuwing in het oude stadsbeeld zonder de harmonie daarvan te doorbreken. Wim Denslagen stelt dat 'het beroemde centrum van Amsterdam bij nader inzien helemaal niet het stedenbouwkundige kunstwerk [is] dat de toeristen bewonderen, maar een negentiende-eeuwse evocatie van de zeventiende-eeuwse stad, een typisch voorbeeld van *invention of tradition*'.¹ Het tijdperk van het Eclecticisme eindigt in de Amsterdamse binnenstad echter niet in 1900, maar loopt door tot 1940.² De zogenaamde Van Houtenpanden vormen een categorie woonhuizen, die gebouwd is in de jaren dertig van de vorige eeuw met een hergebruikte oude geveltop, afkomstig van gesloopte oude woonhuizen uit de zeventiende of achttiende eeuw (afb. 1). Ze zijn genoemd naar bouwinspecteur Eelke van Houten (Assen, 23 september 1872 - Amsterdam, 3 januari 1970), die voor het hergebruik van de gevelfragmenten pleitte. We kunnen spreken van Van Houtenmonumenten, omdat vrijwel alle Van Houtenpanden als rijks- of gemeentelijk monument zijn beschermd. De panden zijn destijds op de monumentenlijst geplaatst, vanwege de hergebruikte oude geveltop, en dus niet als typerende architectuur uit de jaren dertig, alhoewel het inzicht groeit dat ze ook en eigenlijk vooral om die reden beschermd dienen te worden.³

In de schaarse publicaties over de Van Houtenmonumenten wordt vooral de context geschetst waarin Van Houten werkte om te verklaren hoe hij zoveel succes kon hebben.⁴ In de eerste decennia na 1900 nam de belangstelling voor de pittoreske schoonheid van de Amsterdamse binnenstad toe en werd een aantal organisaties opgericht, zoals de Bond Heemschut en het Genootschap Amstelodamum. Na 1930 werd het architectuurklimaat steeds conservatiever, waardoor de vernieuwing in de architectuur, begonnen omstreeks 1900, in het slop raakte.⁵ In deze publicaties wordt niet duidelijk wat de relatie was van Van Houten tot de opdrachtgevers en hoe hij zijn streven om gevelfragmenten in de stad terug te plaatsen verwezenlijkte. We weten eigenlijk alleen dat na een verzoek van het Genootschap Amstelodamum de gemeente vanaf 1909 door sloop verkregen gevelfragmenten gaat bewaren. Daardoor kwamen er vele geveltoppen beschikbaar voor hergebruik. Maar pas in de jaren dertig krijgt Van Houten succes in zijn streven. In dit artikel wordt

gereconstrueerd hoe dit in zijn werk ging, wat precies zijn drijfveren waren, en geprobeerd de omvang en betekenis voor het historische stadsbeeld vast te stellen. Het onderzoek naar Van Houten wordt bemoeilijkt door het feit dat zijn archief uiteen is gevallen. Het Bureau Monumenten & Archeologie (BMA) beschikt over een deel van het Van Houtenarchief, bestaande uit manuscripten van artikelen en notities met betrekking tot zijn huizenonderzoek.⁶ Zijn eigenhandige foto's zijn terecht gekomen in de topografische collectie van het Stadsarchief, waarbij niet altijd is genoteerd dat de foto's gemaakt zijn door Van Houten. Een belangrijk deel van het verloren gewaande materiaal van Van Houten, namelijk twee notitieschriftjes, lijsten, geveltekeningen en diverse correspondentie van Van Houten, is echter teruggevonden in het archief van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap (KOG) en vormt de directe aanleiding voor dit artikel.⁷ Dankzij dit materiaal kan de werkwijze van Van Houten nu worden gereconstrueerd.

Wat zijn Van Houtenmonumenten?

In het begin van de twintigste eeuw werden veel slechte woningen in de Amsterdamse binnenstad afgebroken, omdat ze niet voldeden aan de Woningwet van 1901. De ambtenaren die op deze krotopruijing moesten toezien waren de inspecteurs van het gemeentelijke Bouw- en Woningtoezicht (BWT). Hun instrument was de onbewoonbaarverklaring: op veel verwaarloosde en uitgewoonde woningen werd een bordje 'Onbewoonbaar verklaarde woning' gespijkerd. Met de sloop van oude woonhuizen gingen ook talrijke waardevolle onderdelen zoals gebeeldhouwde gevelonderdelen verloren. Eén van de inspecteurs was Eelke van Houten, vanaf 1904 werkzaam in Amsterdam als adjunct-inspecteur, vanaf 1927 als hoofdinspecteur, en medeverantwoordelijk voor de uitvoering van de Woningwet. Hij meende dat de geveltoppen onmisbaar waren voor het silhouet van de stad tegen de wolven.⁸ Van Houten droeg er persoonlijk aan bij dat een groot aantal geveltoppen niet in de puinbak verdween, maar werd bewaard en hergebruikt.⁹ Onder zijn begeleiding zijn, vooral in de jaren dertig vele natuurstenen toppen op nieuw gebouwde huizen herplaatst met het doel deze gevelfragmenten voor het stadsgezicht te behouden. Na zijn pensionering in 1936 ging hij met dit werk door en hij haakte pas af toen de gemeente in 1947 de gevelfragmenten definitief opruimde.¹⁰ Zijn naam werd pas veel later door Geurt Brinkgreve verbonden aan alle panden met herplaatste geveltoppen.¹¹ In opdracht van stadsdeel Amsterdam-Centrum werd in 2008 door BMA een inventarisatie gedaan van dergelijke panden.¹² Men selecteerde op basis van een aantal stilistische kenmerken, namelijk de aanwezigheid van hergebruikte gevelfragmenten (meestal in de geveltop), een nieuw gemaakte grove handvormsteen (een typische jaren dertig-baksteen), metselwerk met door-gestreeken verdiepte voegen, ventilatiespleten (roosters in baksteen) die de aanwezigheid van spouwmuren verraden, dun, vaak ongeprofileerd kozijnhout, een loodrechte voorgevel, dus niet op vlucht gebouwd, gelijke verdiepingshoogten als gevolg van de toen geldende bouwverordening, en muurdammen die niet in overeenstemming zijn met de hals of inzetstukken van de

topgevel.¹³ Ook aan de 'slechte verhoudingen' ten gevolge van de grootte van de gevels in relatie tot de topgevels kan men Van Houtenmonumenten herkennen. Op grond van deze kenmerken werd een lijst van 205 gebouwen vastgesteld. De Van Houtenpanden blijken niet alleen waardevol vanwege de herplaatste geveltoppen, maar ook omdat ze representatieve en herkenbare voorbeelden van eigentijdse nieuwbouw zijn (afb. 2 en 3). De Van Houtenmonumenten zijn doorgaans geen reconstructies van zeventiende- of achttiende-eeuwse woonhuizen, onder andere omdat de panden moesten voldoen aan de bepalingen van de Woningwet en vanwege de crisistijd goedkoop werden gebouwd. Een Van Houtenpand lijkt oppervlakkig beschouwd op historische architectuur, maar is in werkelijkheid een modern woonhuis. Achter de gevel gingen moderne etagewoningen schuil, van hetzelfde type dat in menige nieuwbouwwijk werd gebouwd. Over het 'Van Houtenmonument' Keizersgracht 464 hoek Leidsegracht bijvoorbeeld werd door tijdgenoten opge-

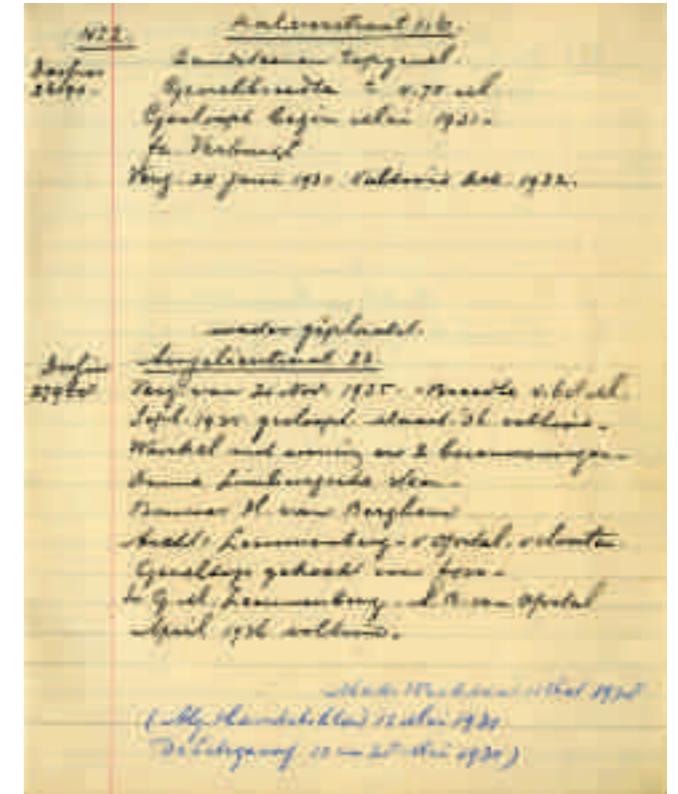
Afb. 2. Herengracht 309-311 (1935) (foto W. Schoonenberg)

Afb. 3. Typerende nieuwbouw uit de jaren dertig. Palmgracht 2, hoek Brouwersgracht. In alle opzichten een Van Houtenpand, maar dan zonder herplaatste geveltop (foto W. Schoonenberg)

merkt dat het geen kopie is van het oude.¹⁴ Deze benadering maakt het mogelijk een groot aantal panden in de Amsterdamse binnenstad als Van Houtenmonumenten te identificeren, maar gaat voorbij aan de vraag of Van Houten daadwerkelijk bij de bouw betrokken was.

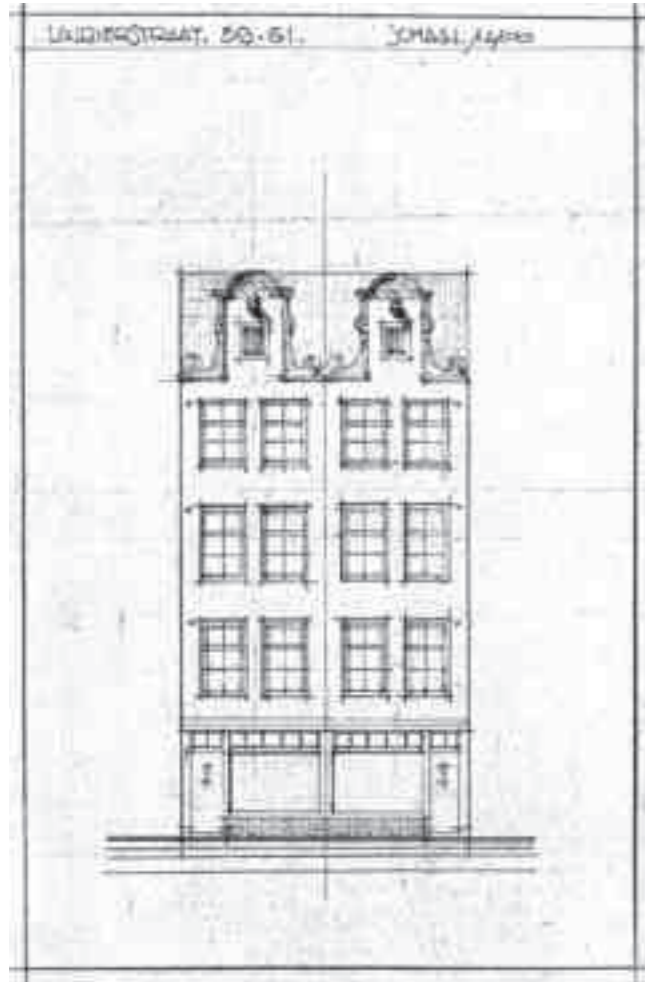
In het KOG archief bevinden zich twee schoolschriften die handgeschreven aantekeningen van Van Houten bevatten over alle gevelfragmenten die hij in de loop der jaren beheerde (afb. 4). Aan de hand van deze documenten kan de vraag worden beantwoord bij welke panden Van Houten werkelijk was betrokken. Over elke geveltop heeft hij notities gemaakt, betreffende herkomst en herplaatsing. Volgens deze gegevens zijn in totaal 65 toppen of fragmenten herplaatst, de eerste in 1928, en de laatste in 1947, toen de gevelfragmenten in de tuin van het Stedelijk Museum werden opgeruimd.¹⁵ De aantekeningen eindigen abrupt halverwege het tweede schriftje. De tijdsperiode, tussen 1928 en 1947, komt overeen met de gegevens uit de literatuur. Uit de twee schriftjes blijkt dat Van Houten gedurende deze periode geprobeerd heeft 127 geveltoppen in de stad te doen herplaatsen, tweemaal zoveel als er daadwerkelijk zijn geplaatst. De overige toppen waren in 1947 nog niet herplaatst en zijn bij de

Afb. 4. Het eerste schoolschrift van Van Houten (KOG archief), de pagina over top 'nr. 2', herplaatst op Anjeliersstraat 23

opruiming in dat jaar voor tachtig procent vernietigd.¹⁶ De lijst van 'echte' Van Houtenmonumenten, dat wil zeggen panden waarbij Van Houten zelf betrokken was, is dus veel kleiner dan we tot nu toe dachten. De overige panden van de BMA-lijst zijn vermoedelijk wel geïnspireerd op Van Houten, maar door anderen uitgevoerd. Van Houten was immers noch opdrachtgever, noch architect. Hij was een soort makelaar die vraag en aanbod bij elkaar bracht en van de gelegenheid gebruik maakte om gevraagd en ongevraagd adviezen te geven. Omdat hij door diverse artikelen in dag- en weekbladen ruchtbaarheid gaf aan zijn benadering, is het zeer waarschijnlijk dat zijn voorbeeld op grote schaal werd nagevolgd. Zo heeft ook C. Visser, een collega van Van Houten bij BWT, zich met herplaatsingen van fragmenten bezig gehouden.¹⁷

Uit de schriftjes van Van Houten, maar ook en vooral uit zijn correspondentie, blijkt bovendien dat de panden waarbij Van Houten betrokken was, een heterogene groep vormen met grote onderlinge verschillen. Aan de ene kant van het spectrum bevindt zich de typische jaren dertig-nieuwbouw, vaak met goedkope houten gootlijsten, waar de bemoeienis van Van Houten beperkt bleef tot de hergebruikte geveltop. Het pand Laurierstraat 59-61 (afb. 5 en 6) bijvoorbeeld staat niet bekend als Van Houtenpand omdat er geen hergebruikte geveltop op zit, hoewel dat wel de bedoeling was. Alle 'jaren dertig-eigenschappen', die Van Houtenmonumenten gewoonlijk hebben, zijn hier aanwezig, op de oude geveltop na. Over Goudsbloemstraat 70-72, een pand

Afb. 5. Ontwerp van een onbekende architect voor de nieuwbouw voor Laurierstraat 59-61, waarin de oude toppen (nr. 29A en 29B in de inventarislijst) van de op deze plaats gesloopte panden zijn hergebruikt

dat hier sterk op lijkt, schreef Van Houten dat het is 'ingericht naar de thans geldende voorschriften, doch zonder eenige architectonische pretentie'.¹⁸ Van dergelijke panden bestaan talrijke voorbeelden. In sommige gevallen worden ze gecombineerd met elementen als balkons en erkers die wezensvreemd zijn aan het karakter van de historische bebouwing van de binnenstad.¹⁹ Van Houten had begrip voor het feit dat er niet altijd meer mogelijk was dan het herplaatsen van een geveltop, omdat de woningen ook in een moderne behoefte moesten voorzien.²⁰ Dit vereiste immers een bepaalde plattegrond en dus een corresponderende gevelindeling. Dit kwam niet altijd overeen met het door hem gewenste historische gevelbeeld. Bij een pand op de Reguliersgracht, waar een garage-ingang werd gemaakt, merkt Van Houten op dat twee moeilijk verenigbare zaken met elkaar in overeenstemming moesten worden gebracht: 'de omgeving niet storen en toch in moderne behoefte voorzien'.²¹ Veel Van Houtenpanden zijn dus feitelijk jaren dertig-woningen met als enige verschil de hergebruikte geveltop. Dit beeld is echter niet wat Van Houten nastreefde. Hij probeerde ook belangrijke andere

Afb. 6. Uitgevoerde nieuwbouw Laurierstraat 59-61 zonder hergebruikte oude toppen, maar met veel stilistische eigenschappen van Van Houtenpanden, die in feite de eigenschappen zijn van het jaren dertig-bouwen (foto W. Schoonenberg)

eigenschappen van oude Amsterdamse gevels gerealiseerd te krijgen, zodat een pand er minder eigentijds uit zou zien en zich beter zou voegen in de omgeving. Hij lijkt zich bewust van de architectenkritiek dat een geveltop moet passen op de gevel, meer dan alleen in afmetingen. Van Houten probeerde behalve het herplaatsen van een geveltop ook te bereiken dat de gevel niet loodrecht werd opgetrokken, maar op vlucht werd gebouwd en dat daarbij een dunne handvormsteen werd toegepast, in plaats van de grove jaren dertig-baksteen. Bovendien streefde hij een historisch verantwoord gevelbeeld na, zoals verticale ramen met roedenverdeling, een driedelige raamverdeling, een top in overeenstemming met de rest van de gevel, muurdammen in lijn met de hals, hanenkammen boven de vensters en historisch kleurgebruik. Anders gesteld: Van Houten trachtte dat de stilisti-

Afb. 7. Anjelijsstraat 23. Tekening top nr. 2, afkomstig van Kalverstraat 116, met voorschriften van Van Houten waaraan de herbouw van een gevel moest voldoen (Tekening Van Houten, KOG archief.)

sche kenmerken die doorgaans met Van Houtenpanden worden geassocieerd, te vermijden.

Aan het andere uiteinde van het spectrum bevinden zich Van Houtenmonumenten die vrijwel niet te onderscheiden zijn van oude gevels. Een goed voorbeeld hiervan is Anjelijsstraat 23 (afb. 7 en 8). Van Houten was hier zo tevreden over dat hij het pand expliciet noemt in *Amsterdamsche Merkwaardigheden*, een enkele malen herdrukt boekje in de Heemschutreeks dat allerlei bijzonderheden van Amsterdamse woonhuizen beschrijft. Bij dit pand was een restauratieve benadering gekozen, waar de adviezen van de bouwinspecteur naar de letter waren opgevolgd, zelfs zodanig dat Van Houten als één van de architecten wordt genoemd. Het resultaat is naar zijn volle tevredenheid omdat 'het uiterlijk zoveel mogelijk met het oude stads karakter in overeenstemming (is) gebracht',²² door het gebruik van een dunne, rode handvormsteen, het op vlucht bouwen van de gevel, de verdeling van de kozijnen in overeenstemming met de hals, gelijkvormige ruiten met een goede verhouding en, een roedenverdeling. Op die manier werd de kritiek van architecten dat de gevel-

Afb. 8. Anjelijsstraat 23. Alleen aan de gelijke verdiepingshoogte en de vrij hoge borstweringen is te zien dan het een Van Houtenpand is (foto W. Schoonenberg)

top niet paste bij de gevel vermeden, maar deze opvatting kon weer aanleiding zijn tot kritiek vanwege geschiedvervalsing. Dat Van Houten gevoelig was voor deze vorm van kritiek blijkt uit het feit dat hij voortdurend opmerkt dat een nieuwe gevel met een oude geveltop zichzelf dient te documenteren met een jaartalsteen.²³ Gevolg van het wisselend succes van Van Houten zijn de grote

onderlinge, en stilistische verschillen tussen Van Houtenmonumenten, die variëren van typische jaren dertig-nieuwbouw (Egelantiersgracht 191-195) tot reconstructies die nauwelijks voor een historisch pand onder doen (Anjelijsstraat 23) en alles wat daar tussen ligt. Daardoor is een inventarisatie op grond van een beperkt aantal (stilistische) kenmerken problematisch.

Bloeiende handel in toppen

Aan de hand van de correspondentie van Van Houten kan een beeld worden gevormd hoe de bouwinspecteur te werk ging in het krachtenveld tussen opdrachtgever, aannemer, architect, Schoonheidscommissie en BWT. De rol van de opdrachtgever was groter dan tot nu toe werd aangenomen, vooral omdat Van Houten het hergebruik van een oude geveltop niet kon afdwingen. Om zijn doel te realiseren moest Van Houten vele contacten onderhouden, onder andere met opdrachtgevers, aannemers, slopers, architecten en leden van de Schoonheidscommissie (afb. 9). Een belangrijke rol in het bouwproces speelden opdrachtgevers die vaak de kosten van een architect uitspaarden door met bouwkundigen, door de commissie en architecten vaak als 'onbevoegden' aangeduid, te werken en zelf contact te onderhouden met de instanties die de bouwvergunning af moesten geven. Een aanzienlijk aantal opdrachtgevers had kennelijk weinig vertrouwen in de toen heersende architectonische voorkeuren, waar dit het bouwen in een historisch delicate omgeving betrof. Zij gaven er de voorkeur aan op een andere manier te getuigen van hun 'goede smaak'.

Het eerste obstakel dat Van Houten moest overwinnen was de weerstand in de architectenwereld, die niets met onbevoegden te maken wilde hebben. In 1915 had de Commissie voor het Stadschoon - de voorloper van de Schoonheidscommissie - weliswaar de taak gekregen om gevelfragmenten in de stad te doen herplaatsen, maar dat was niet of nauwelijks van de grond gekomen met als gevolg dat er een grote hoeveelheid gevelfragmenten werd bewaard in de tuin van het Stedelijk Museum. In 1917 had de secretaris van de Commissie een voordracht gehouden waarin hij de herplaatsing van een geveltop om twee redenen onjuist noemde: het is topografisch niet juist om een gevel te verplaatsen en het is niet eigentijds.²⁴ Met de komst van een door architecten overheerste Schoonheidscommissie in 1924 werd de situatie voor Van Houten nog ongunstiger, omdat de commissie het niet als haar taak zag om het ontwerp te verbeteren, zeker niet het broddelwerk van 'onbevoegden'.²⁵ H.P. Berlage meende zelfs dat de Schoonheidscommissie haar invloed moest gebruiken om 'architectonische opdrachten langzamerhand uitsluitend in handen van bevoegde krachten (te doen) geraken'.²⁶ Dat kon men bereiken door de ontwerpen van onbevoegden niet te verbeteren, maar af te keuren. De benadering van de Commissie voor het Stadsschoon om opdrachtgevers te suggereren een oude geveltop opnieuw te gebruiken, werd door de Schoonheidscommissie daarom niet overgenomen. Op 1 juni 1937 kreeg Van Houten van secretaris Leupen echter een duidelijke toezegging om bij de behandeling van bouwplannen rekening te houden met de mogelijkheid oude topgevels te herplaatsen. Deze toezegging werd nog eens bevestigd op 23 september 1937.²⁷ In een con-

Afb. 9. Krantenknipsel, gedateerd 9 september 1924, in het archief van Van Houten (KOG archief). Door Van Houten uitgeknipt en van datum voorzien. Van Houten vond dit een 'handig' knipseltje omdat alle leden van de nieuwe Schoonheidscommissie met naam werden vermeld

creet geval in 1938, toen de Schoonheidscommissie de sloop van Prinsengracht 447 niet kon beletten omdat het pand niet voorkwam op de voorlopige Monumentenlijst, schreef de Subcommissie aan Van Houten dat de commissie 'elk project (steunt), waarbij de bestaande fragmenten op aannemelijke wijze in het nieuwe voorstel zijn verwerkt of waarin de schoonheid van het bestaande zoveel mogelijk bewaard blijft'.²⁸ De commissie meende dat de kwaliteit van de nieuwbouw kon worden verbeterd door het hergebruik van de oude fragmenten. De oorzaak daarvan was de ontevredenheid met wat er zoal werd gebouwd in de binnenstad. Architect Boeken zag overal de meest rampzalige nieuwbouw in de binnenstad verschijnen. Als het kleinschalig was, had het 'akelig harde toppen', als het grootschalig was, sprak hij van een manifestatie van 'bouwblok-ziekte'.²⁹ Architect J.M. van Hardeveld, die vanaf 1934 lid is van de Schoonheidscommissie, zou het later zo formuleren: 'Het toepassen van oude topgevels op een nieuwe of vernieuwden onderbouw heeft dus in ieder geval het voordeel, dat hiermee tot het behoud van dat levendige, pittoresque silhouet, en daarmee tot een integreerend bestanddeel van de sfeer der oude stad wordt bijgedragen. [...] Men diene echter te bedenken [...] dat van de bescheiden krachten, die er over het algemeen het bouwkundig werk deden, geen eigen creatief werk was te verwachten en dat het onder die omstandigheden van wijs beleid moge getuigen, om, in plaats van probeersels van bedenkelijk gehalte, meenige fraaie authentieke hals- of klokgevel [...] weer hun functies in het stadsbeeld te doen vervullen'.³⁰ We zien dus dat het gemopper over 'toppengesol' ten spijt, de Schoonheidscommissie wel degelijk alle medewerking verleende.³¹ Van Houten begreep dat hij zonder haar medewerking geen geveltop herplaatst zou krijgen, maar in de praktijk slaagde hij er vaak in zijn doel te bereiken.³² Van Houtens werk begon met het lokaliseren, respectievelijk verwerven van oude gevelfragmenten.³³ Hij stelde een inventarislijst op van alle hem bekende fragmenten en hun verblijfplaatsen. Daarnaast probeerde hij zelf historische bouwmaterialen te verwerven. Soms kreeg hij ze kosteloos, zoals het geval was bij de afbraak van Goudsbloemstraat 70-72.³⁴ Meestal moest hij hier echter voor betalen, soms uit eigen portemonnee. In alle gevallen maakte hij een tekening van de beschikbare top en nam hij deze op in zijn inventarislijst. Eén van zijn eerste resultaten was het pand Lauriergracht 62 hoek Eerste Laurierdwarsstraat, in 1933.³⁵ Er was toen al sprake van een 'bloeiende handel in topgevels', zoals een tijdgenoot opmerkte.³⁶ Vaak verstreken er

Afb. 10. Een inventarislijst van Van Houten, gedateerd november 1939, eerste pagina (KOG archief)

jaren tussen de opslag van een oude top en het uiteindelijke hergebruik op een nieuwbouwpand. Ook werden er toppen voor bepaalde personen gereserveerd, zoals blijkt uit een briefje van Van Houten.³⁷ Opmerkelijk is dat Van Houten veertien geveltoppen op eigen kosten heeft gekocht en voor een deel in zijn eigen tuin aan de Amstelveenseweg bewaarde.³⁸ Van Houten betaalde 10 tot 100 gulden per geveltop, afhankelijk van de kwaliteit en gaafheid hiervan. Opdrachtgevers en architecten die een geveltop overnamen ten behoeve van herplaatsing moesten dat bedrag aan hem betalen, zodat hij de gemaakte kosten terugverdiende. Een cruciale rol in Van Houtens activiteiten speelde de inventarislijst, waarvan vele versies in omloop waren (afb. 10).³⁹ Uit de lijst blijkt dat de fragmenten niet alleen werden bewaard in de tuin van het Stedelijk Museum, maar verspreid waren over de gehele stad, bij aannemers, slopers en architecten, en bij Van Houten thuis.⁴⁰ De gevelfragmenten zijn genummerd. Van alle geveltoppen had hij fraaie tekeningen gemaakt om opdrachtgevers te overtuigen een geveltop op een nieuwbouwpand te herplaatsen. Van Houtens lijsten werden vernetigvuldigd en verspreid onder diverse architecten, aannemers, slopers, en opdrachtgevers en ook de Schoonheidscommissie kreeg een exemplaar.⁴¹ Van Houten zag het als zijn taak opdrachtgevers en architecten warm te maken voor het idee en hen te helpen bij de uitvoering. De tekeningen zullen hierbij een belangrijke rol hebben gespeeld, aangezien de afzonderlijke delen van de toppen opge-

stapeld werden bewaard. Hij wist daarbij soms een gevoelige snaar te raken, zoals blijkt uit een brief van een opdrachtgever, een zekere Van Meer, gedateerd 30 juni 1938: 'Het lijkt mij ook goed nog iets van het oude huis als herinnering op het nieuwe te plaatsen. De oude klokgevel zal het op een hooger huis zeker nog beter doen'.⁴² Uit verschillende correspondenties blijkt dat Van Houten bij voorkeur zaken deed met opdrachtgevers, omdat die sneller dan architecten geneigd waren zijn ideeën over te nemen. Zo bewees de toezegging van de heer Dorrius om een geveltop te herplaatsen, volgens Van Houten dat 'bij particuliere personen de eerbied voor de karakteristieke bouwkundige schoonheid levendig is'.⁴³ Maar Van Houten gebruikte ook praktische argumenten en wees bijvoorbeeld op het financiële voordeel van het uitsparen van nieuwe materialen.⁴⁴ Zijn troefkaart was echter dat hij de particulieren gemakkelijker aan een bouwvergunning kon helpen zoals uit enkele brieven blijkt. Zo meldt architect Tymann op 22 mei 1937 aan Van Houten dat het hem is gelukt om een voorstel voor het hergebruiken van een geveltop op Prinsengracht 272 goedgekeurd te krijgen.

Monumentenzorger avant la lettre

Uit *Amsterdamsche Merkwaaardigheden* blijkt dat Van Houten een groot voorstander was van het behoud van monumentale details, waaronder gebeeldhouwde gevelfragmenten. Van Houten meende dat de gevolgen van de Woningwet moesten worden beperkt door de gebeeldhouwde geveltoppen voor het stadsgezicht te behouden. De speciale belangstelling van Van Houten voor geveltoppen moet al vroeg zijn ontstaan, namelijk in 1912, toen hij een belangrijke ontdekking deed. In de bibliotheek van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst vond hij de plaatwerken van het in de vergetelheid geraakte *Grachtenboek* van Caspar Philips, een overzicht van alle gevels van de huizen langs de Heren-, Keizers- en Brouwersgracht, verschenen in 1768-1771 (afb. 11). Deze publicatie sprak Van Houten bijzonder aan, niet in de laatste plaats omdat het, getuige de lange titel, ook kon worden gezien als een achttiende-eeuws modelboek.⁴⁵ Het zou volgens Van Houten opnieuw grote diensten kunnen bewijzen: 'Het bleek mij spoedig welk groot nut het werk kon hebben om te dienen als leidraad voor het vernieuwen, veranderen of restaureren van bouwwerken. Daarvoor werd het mij, bij de uitoefening van mijn functie als Inspecteur bij het Gemeentelijk Bouw- en Woningtoezicht, in bruikleen afgestaan. In samenwerking met de heer L.H. Bours Pzn., architect van de Commissie voor het Stadsschoon, werden nl. voorgenomen en in uitvoering zijnde bouwplannen, hoewel aan wettelijke voorschriften beantwoordende, esthetisch verbeterd, zoals in het jaarboek 1915 van deze Commissie is weergegeven'.⁴⁶ Van Houten achtte het *Grachtenboek* dus van belang voor zijn werk als bouwinspecteur, 'voor het behoud en bevorderen van het karakteristieke stadsschoon'.⁴⁷ In 1922 liet hij de platen opnieuw uitgeven, per pand voorzien van bouwkundige beschrijvingen van zijn hand. De tekeningen die Van Houten in de loop van de jaren van zijn geveltoppen maakte, blijken in hun eenvoudige, gestileerde weergave zeer verwant aan die van het *Grachtenboek*. Waarschijnlijk raakte Van Houten door het *Grachtenboek* doordron-

Afb. 11. Eén van de gegraveerde platen van het Grachtenboek van Caspar Philips, 1768-1771

gen van het belang van het in stand houden van de rijke variatie aan gebeeldhouwde gevelbeëindigingen die in het boek was vastgelegd, op een moment dat de vervanging van topgevels door rechte lijsten nog niet had plaatsgevonden.

We hebben gezien dat het herplaatsen van geveltoppen voor de Schoonheidscommissie een noodoplossing was. Maar het behoud van gevelfragmenten was ook voor Van Houten een noodgreep. Hij pleitte regelmatig voor het opstellen van een monumentenverordening met het doel de sloop van monumenten te kunnen beletten.⁴⁸ Van Houten moet gezien worden als een monumentenzorger in een tijd dat er van bij wet geregelde bescherming van monumenten nog geen sprake was. Dat blijkt ook uit zijn contacten met restauratiearchitect Antoon Abel Kok (1881-1951). De ideeën die Kok had, sloten aan bij die van Van Houten. Bij restauraties van monumenten en bij historiserende nieuwbouw stond Kok niet afwijzend tegenover het idee om gevelfragmenten te gebruiken bij restauraties van monumenten. Op die manier kon 'stijlnamaak' worden voorkomen. Hij bewandelde een middenweg tussen Ruskin die een monument in schoonheid wilde laten vergaan en Viollet-le-Duc, die een gebouw in een geïdealiseerde oertoestand wilde terugbrengen. Om het gebouw zijn schoonheid en historische uitstraling te laten houden, was herstel met oude materialen de beste oplossing, bijvoorbeeld door gebruik te maken van oude bouwfragmenten.⁴⁹ Het hergebruik van oude gevelfragmenten zag hij als monumentenzorg: er werd voorkomen dat een oud gebouw moest worden nagebootst, maar ook dat het pand er na restauratie als nieuw uit zou zien.⁵⁰ Kok was een man van de praktijk en had geen ander restauratieprincipe dan het pand zelf te laten spreken.⁵¹ Het behoud van het stadsgezicht had daarbij altijd de hoogste prioriteit. Uit de correspondentie blijkt dat Kok en Van Houten veel contact hadden met elkaar. Van Houten was voor Kok een leverancier van geveltoppen, maar omgekeerd verkreeg Van Houten ook toppen dankzij Kok.⁵² Kok zocht geveltoppen uit op de bewaarplaatsen bij het Stedelijk Museum of bij Frankendael. Van Houten maakte een aantekening indien een top

door Kok was uitgezocht. Op de inventarislijst van Van Houten staan een aantal panden waarvan Kok de architect was. Om twee uitersten tegenover elkaar te plaatsen bezien we Prinsengracht 274, hoek Elandsstraat (1936) en Kattengat 8 (1942-1943) (afb. 12 en 13). Het eerste huis heeft de stilistische kenmerken van een Van Houtenpand. Het is een typisch volkshuisvestingsproject en manifesteert zich als een flatgebouw uit de jaren dertig. Het laatste heeft geen enkel stilistisch kenmerk van een Van Houtenpand, maar heeft wel een top afkomstig van Van Houten.⁵³ Zo is er restauratiesteen gebruikt, staat de gevel op vlucht en ook lijken de verhoudingen historisch correct. Slechts een detail wijst op herbouw: de zijgevel heeft ventilatieroosters en dus spouwmuur. Het pand verschaft de topmonumenten Kattengat 4-6, die Kok restaureerde, een passende historische context. Naast de zeventiende-eeuwse trapgevels was een meer restauratieve benadering vereist dan op de hoek van de Prinsengracht en de Elandsstraat, waar allereerst een volkshuisvestingsdoel gediend moest worden.

Niet altijd betrof Kok zijn geveltoppen van Van Houten. Hij had ook zijn eigen manieren om aan gevelfragmenten te komen. Nieuwezijds Voorburgwal 66 en de achtergevel van hetzelfde pand aan de Spuistraat kregen geveltoppen die Kok zelf had verworven, zonder bemoeienis van Van Houten.⁵⁴ De toppen komen niet voor op de inventarislijst. Zodoende kunnen we dit pand geen Van Houtenpand noemen.

Van Houten had een grote bewondering voor Kok. In een artikel over Recht Boomssloot 39, in 1939 gebouwd naar een ontwerp van Kok met hergebruik van een top van Van Houten, noemt Van Houten Kok een 'eerste rangs Heemschutter' en 'het behoeft daarom niet gezegd dat het gebouw voldoet aan de gestelde eischen van het stadsschoon'.⁵⁵ Het beeld dat Van Houten nastreefde, komt hier exact overeen met wat Kok beoogde. Ook al hebben de meeste aan Van Houten toegeschreven panden de stilistische kenmerken van jaren dertig-nieuwbouw, hij was daar zelf, zoals we hebben gezien, minder tevreden over. Van Houten streefde bij nieuwbouw dezelfde restauratieve benadering na die Kok toepaste bij zijn restauraties. Van Houten wilde bouwen zoals Kok restaureerde, wanneer het niet was gelukt om te behouden wat waardevol was.

Conclusies

Een inventarisatie op basis van een beperkt aantal stilistische kenmerken levert een geheel andere lijst van Van Houtenmonumenten op dan een opsomming van alle panden waarbij Van Houten aantoonbaar was betrokken. De door Van Houten opgestelde lijst bevat 127 geveltoppen, waarvan er in de periode 1928-1947 slechts 65 daadwerkelijk zijn gebruikt bij nieuwbouw of restauraties. Van Houten leverde niet alleen geveltoppen voor typische jaren dertig-nieuwbouw, maar ook voor projecten met een meer restauratieve benadering die overigens zijn voorkeur genoten. Tegelijkertijd betekent deze conclusie dat Van Houten in zijn werkwijze niet alleen stond. Het grote aantal Van Houtenpanden op de BMA-lijst zou anders niet te verklaren zijn. Het streven van Van Houten om oude gevelfragmenten te herplaatsen werd dus op grote schaal nagevolgd.

Afb. 12. Prinsengracht 274, hoek Elandsstraat (A.A. Kok, 1936) (foto W. Schoonenberg)

Een nuancering van het begrip 'Van Houtenpand' is ook belangrijk, omdat de voorkeur van Van Houten uitging naar nieuwbouw die in de uiterlijke verschijningsvorm niet of nauwelijks afweek van het kleine traditionele woonhuis. Van Houten suggereerde een opdrachtgever, architect of uitvoerend aannemer ook hoe hij de nieuwbouw voltooid wilde zien, namelijk met zo weinig mogelijk karakteristieke van de contemporaine architectuur. Het gevelfragment was als het ware het excuus voor een benadering gericht op het behoud van het historische Amsterdamse stadsgezicht bestaande uit individuele, sterk verticaal gerichte gevels met een eigen zelfstandige gevelbeëindiging. Een nieuwbouwpand moest er volgens Van Houten vooral niet eigentijds uitzien. Wat Van Houten zelf nastreefde, week niet of nauwelijks af van de gangbare praktijk in de monumentenzorg na 1900. Van Houten had grote bewondering voor architect A.A. Kok. Om een monument zijn schoonheid en historische uitstraling te laten behouden, achtte hij herstel met oude materialen de beste oplossing.

De strategie van Van Houten, al dan niet door Van Houten zelf, heeft in de jaren dertig een belangrijke bijdrage geleverd aan het

Afb. 13. Kattengat 8 (A.A. Kok, 1942-1943) (foto W. Schoonenberg)

behoud van het karakteristieke stadsgezicht toen er van bescherming nog geen sprake was. De benadering staat in een oude traditie van ambachtelijk bouwen en herbouwen, die met Van Houten is begonnen noch geëindigd. Hieruit volgt dat we Van Houten niet in de eerste plaats moeten associëren met jaren dertig-archi-

tectuur, maar met de vooroorlogse monumentenzorg, waarvan A.A. Kok een belangrijke representant was. Van Houten streefde dezelfde restauratieve benadering na als Kok. De architect verschaftte Van Houten de benadering die hij in zijn streven om het stadsgezicht te behouden nodig had, ook al was hij als bouwinspecteur die het van ‘minnelijk overleg’ moest hebben, meestal niet bij machte die te bereiken. Na de oorlog werd het werk van Van Houten overgenomen door Bureau Monumentenzorg en Stadsherstel.⁵⁶ Het behoud van vele honderden oude geveltoppen in het stadsgezicht draagt er toe bij dat de binnenstad er voor de oppervlakkige beschouwer veel ouder uitziet dan zij in werkelijkheid is. Dit is van belang als men beseft dat de Unesco de ‘authenticiteit’ van het Werelderfgoed in stand wil houden.⁵⁷ Maar wat moeten we daaronder eigenlijk verstaan als er zoveel gebouwen in de binnenstad bestaan die met een eenzijdige definitie van moderne architectuur niet als zodanig zijn te herkennen? Uit de aanwezigheid van zoveel quasi-zeventiende- en achttiende-eeuwse gevels uit de twintigste eeuw blijkt dat een rechtlijnige geschiedschrijving, gekenmerkt door modernistische opvattingen over ornament, stijl en ‘vooruitgang’ geen recht doet aan de veel complexere werkelijkheid van Amsterdam.

Noten

- ¹ W. Denslagen, *Romantisch Modernisme. Nostalgie in de monumentenzorg*, Amsterdam 2004, 33.
- ² V. van Rossem, ‘Jongere Bouwkunst in de Amsterdamse binnenstad’, *Monumenten* (september 2001), 20-23.
- ³ Naar aanleiding van de sloop van Rozenstraat 72 heeft de Vereniging Vrienden van de Amsterdamse Binnenstad de zogenaamde ‘vanwege-bescherming’ bij de Raad van State aangevochten. Zie: W. Schoonenberg, ‘Vanwege-bescherming gesneuveld: gehele Rijksmonument is beschermd’, *Binnenstad* (september 2008) 42, 69.
- ⁴ De belangrijkste artikelen over de Van Houtenmonumenten zijn: G. Brinkgreve, ‘De Van Houtenmonumenten’, *De Lamp van Diogenes* (voorloper van *Binnenstad*), 79 (mei 1983), 32-34; V. van Rossem, ‘Moderne architectuur in de schaduw van het modernisme’, *Bulletin KNOB* 107 (2008) 4, 138-146.
- ⁵ V. van Rossem, ‘De architectuur van alledag. Het gemeentelijk monumentenproject’, in: J. Gawronski, F. Schmidt, M.-Th. van Thoor (red.), *Monumenten & Archeologie 1*, Amsterdam 2002, 87-93; V. van Rossem, ‘De vermaerde koopstad van Amstelredam’, in: V. van Rossem en M. Bakker (red.), *Amsterdam maakt geschiedenis. Vijftig jaar op zoek naar de genius loci*, Amsterdam 2004, 17-47.
- ⁶ Bureau Monumenten & Archeologie (BMA), archiefdozen Van Houten. Hierna te noemen: BMA archief. Zie ook: Van Rossem 2008 (noot 4).
- ⁷ Koninklijk Oudheidkundig Genootschap (KOG), afkomstig van E. van Houten, ‘Aantekeningen, schetsen en tekeningen betreffende bouwfragmenten, gevels en gevelstenen te Amsterdam, 1937-1947’, archiefstuk 1234. Hierna te noemen: KOG archief.
- ⁸ E. van Houten, *Amsterdamsche Merkwaaardigheden*, Amsterdam 1942, 32.
- ⁹ BMA archief, Brief van Van Houten aan Burgemeester en Wethou-

ders, 18 juli 1947. Uit een brief in het KOG archief van Bouw- en Woningtoezicht aan Van Houten, gedateerd 10 juli 1936, blijkt dat Van Houten in 1936 met pensioen is, maar met zijn werk als gepensioneerd ambtenaar doorgaat en daarbij alle medewerking van de gemeente krijgt.

- ¹⁰ Brief van Van Houten aan B & W, 18 juli 1947 (noot 9).
- ¹¹ Brinkgreve 1983 (noot 4).
- ¹² Van Rossem 2008 (noot 4), 142.
- ¹³ Vriendelijke mededeling van V. van Rossem.
- ¹⁴ *Maandblad Amstelodamum* 1936, 134.
- ¹⁵ De eerste, in 1928, was top nr. 0, Spuistraat 289; de laatste, in 1947, top nr. 103, Recht Boomsloot 35.
- ¹⁶ T. Koot, ‘Op Heemwacht’, *Heemschut* 24 (1947) 6, 82.
- ¹⁷ Ook C. Visser was al vroeg betrokken bij het behoud en hergebruik van gevelfragmenten, mogelijk ook bij het hergebruik van een klokgevel afkomstig van de Dam op Prinsengracht 715 in 1915. Zie: C. Visser, ‘Een oude gevel op een nieuwe plaats’, *De Bouwwereld* 17 (1918), 273-274. Architect Van Hardeveld zou decennia later schrijven dat ‘individueel nuttig werk is [...] gedaan door de heeren C. de Visser en E. van Houten, ambtenaren van het Bouwtoezicht’, J.M. van Hardeveld, ‘Amsterdam als monument’, *Bouwkundig Weekblad Architectura*, 38 (1940), 299.
- ¹⁸ BMA archief, Van Houten over Goudsbloemstraat 70-72.
- ¹⁹ Een voorbeeld is Palmgracht 12-16 (1936), curieuze panden met erkers, bekroond door hergebruikte geveltoppen.
- ²⁰ BMA archief, Van Houten over Reguliersgracht 16.
- ²¹ BMA archief, Van Houten over Reguliersgracht 16.
- ²² BMA archief, Van Houten over Anjeliërsstraat 23.
- ²³ BMA archief, Van Houten over Runstraat 14-20. Een voorbeeld van een Van Houtenpand met een jaartal in de top is Laurierstraat 27-29 uit 1934. Ook noemt Van Houten het belang van documentatie. Zie: Van Houten 1942 (noot 8), 37.
- ²⁴ Visser 1918 (noot 17).
- ²⁵ M. Beek, *Het aanzien waard? Geschiedenis van de welstandsorg in Nederland*, Deventer 1985, 50. J.F. Staal publiceerde in het *Bouwkundig Weekblad* (1924 3, 36) een humoristische verzameling van krantenknipsels waarin diverse timmerlieden en metselaars zich architect noemden.
- ²⁶ *Bouwkundig Weekblad* (1924), 46.
- ²⁷ KOG archief, Brieven aan Van Houten.
- ²⁸ KOG archief, Brief Schoonheidscommissie aan Van Houten van 3 januari 1939.
- ²⁹ Ir. A. Boeken, ‘Bouwen en restaureeren in Oud Amsterdam’, *Bouwkundig Weekblad Architectura* 36 (1940), 279-287.
- ³⁰ Van Hardeveld 1940 (noot 17). Geciteerd in: Van Rossem 2008 (noot 4).
- ³¹ Het waren vooral de architecten van het Nieuwe Bouwen die felle kritiek leverden op de herplaatsing van oude geveltoppen, maar hun invloed in de Schoonheidscommissie en daarmee op het bouwen in Amsterdam was gering. Zie: K. Limperg, ‘Monumentenzorg?’, *De 8 en Opbouw* 9 (1933), 71-72. Over de invloed van het Nieuwe Bouwen op het bouwen in de binnenstad: Beek 1985 (noot 25), 53.
- ³² Van Houten 1942 (noot 8), 33-35.
- ³³ Van Houten 1942 (noot 8), 33-35.
- ³⁴ KOG archief, Brief van de bouwkundige J.F. Middelbusker aan Van Houten, gedateerd 10 december 1935.

- ³⁵ Van Houten 1942 (noot 8), 36.
- ³⁶ Limperg 1933 (noot 31), 71.
- ³⁷ KOG archief, Brief van Van Houten aan een zekere heer Aurik.
- ³⁸ Zijn eigendom waren de geveltoppen van Laurierstraat 59 en 61, NZ Voorburgwal 170, Nes 85, Korte Leidsedwardsstraat 48, Korte Keizerstraat 9, Lauriergracht 69, Warmoesstraat 11, Rozenstraat 110, Boomstraat 44, Westerstraat 161, Bloemstraat 76, Doelenstraat 8 en tenslotte van een onbekend adres in de Rozenstraat. BMA archief, Brief van Van Houten aan Burgemeester en Wethouders, oktober 1947.
- ³⁹ Een aantal exemplaren bevindt zich in het KOG archief.
- ⁴⁰ Onderaan een lijst staat: ‘De houder van deze lijst wordt beleefd verzocht medewerking te verlenen tot het weder plaatsnemen van deze fragmenten. Inlichtingen en afbeeldingen zijn te bekomen bij E. van Houten, Amstelveenscheweg 198’.
- ⁴¹ KOG archief, Brief aan Van Houten, 15 januari 1940.
- ⁴² Het betreft hier de herbouw van een pand aan de Prins Hendrikka-de. KOG archief, Brieven aan Van Houten.
- ⁴³ Het betreft hier Spuistaat 289.
- ⁴⁴ BMA archief, Van Houten over Egelantiersgracht 191-195, hoek Derde Leliedwardsstraat.
- ⁴⁵ Freek Schmidt, ‘Het architectenloze tijdperk. Ambachtslieden en amateurs in de achttiende eeuw’, *Bulletin KNOB* 104 (2005) 5, 138-161, 142.
- ⁴⁶ E. van Houten, voorwoord in het *Grachtenboek*, uitgave 1962.
- ⁴⁷ Van Houten 1962 (noot 47).
- ⁴⁸ E. van Houten, ‘De monumentenwet en de schoonheid van Amsterdam’, *Van Bouwen en Sieren* (januari 1932), 13-14.
- ⁴⁹ M. Haaksman, ‘De restauraties van Jan de Meijer en A.A. Kok’, *Bulletin KNOB* 104 (2005) 1, 10-21.
- ⁵⁰ Nederlands Architectuurinstituut, Archief A.A. Kok, Kattengat 8, doos 21. Geciteerd door Haaksman 2005 (noot 50), 20.
- ⁵¹ Haaksman 2005 (noot 50), 20.
- ⁵² KOG archief, Brief van A.A. Kok aan Van Houten, 12 januari 1935.
- ⁵³ KOG archief, Brief van Ysbrand Kok, de zoon van A.A. Kok, aan Van Houten, 9 december 1942.
- ⁵⁴ KOG archief, Brief van A.A. Kok aan Van Houten, 23 mei 1942.
- ⁵⁵ BMA archief, Van Houten over Recht Boomsloot 39.
- ⁵⁶ W. Schoonenberg, ‘Hergebruik van oude geveltoppen’, in: G. Brinkgreve e.a., *Veldboek met distels. 40 jaar Diogenes*, Amsterdam 2000, 130-135.
- ⁵⁷ In het *Vienna-Memorandum* stelt de Unesco dat ‘contemporary architecture and preservation of the historic urban landscape should avoid all forms of pseudo-historical design’ (*Vienna-Memorandum*, 2005, artikel 20).